

İslâm Öncesi Mekke’de Dinin Ekonomik Hayat Üzerindeki Belirleyici Etkisi

The Decisive Effect of Religion on the
Economic Life in Pre-Islamic Mecca

Hasan Kılıç*

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi/Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 28 Ekim 2021/Date Received: 28 October 2021

Kabul Tarihi: 16 Aralık 2021/Date Accepted: 16 December 2021

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hasan Kılıç)

Bu çalışma, “Mekkî Ayetlerde Servet Tasviri” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri/ Res. Assist. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences hkilic@comu.edu.tr, Orcid No: 0000-0001-5192-3444

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial License

Öz

Mekke halkının ticarete yönelmesini sağlayan en önemli etken beldenin tarım ve hayvancılık yapmaya izin vermeyen arazi yapısı ve iklimidir. Coğrafi şartlardaki bu olumsuzluğa rağmen kutsal mekân Kâbe'nin Mekke sınırları içerisinde yer alması, belde halkını bölge insanı nezdinde farklı ve ayrıcalıklı bir konuma taşımıştır. Sahip oldukları bu prestijden istifade eden Mekke halkı, dinin inanç ve ibadet boyutuyla ilgili çeşitli kurallar belirlemiştir. Bu kuralların önemli bir bölümü ekonomiye katkı sağlayan unsurlardan oluşmaktadır. Öyle ki bölgedeki tüm insanların güven içerisinde seyahat edebildikleri hac mevsiminde ekonomik faaliyetlere dayalı çeşitli pazarlar kurmuşlardır. Bu pazarlara daha fazla katılım sağlayabilmek için, savaş ve kan dökmenin yasak olduğu haram ayları, nesî uygulaması ile senenin alışveriş yapmaya müsait zaman dilimlerine tehir etmişlerdir. Aynı zamanda Kâbe'yi bölgedeki çeşitli kabilelere ait putlardan oluşan bir mâbede dönüştürerek, putları ziyaret edenlerin hediye takdimini zorunlu hale getirmişlerdir. Mekke'ye hac görevini ifa için gelen insanların tatbik etmeleri gereken kurallarda da ekonomiye kaynak sağlayan anlayışın izlerine rastlanmaktadır. Bu yönüyle makale İslâm öncesi Mekke'deki dinî hayat ve ritüellerin ekonomik faaliyetlerle olan ilgi ve ilişkisini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Tarih, Mekke, Dinî Hayat, Ekonomi, Haram Aylar.

Abstract

The most important factor that enables the people of Mecca to turn to trade is the land structure and climate of the town, which does not allow agriculture and animal husbandry. Despite this negativity in its geographical conditions, the fact that the holy place Kaaba is located within the borders of Mecca brought the people of the town to a different and privileged position in the eyes of the people of the region. Taking advantage of this prestige that they have, the people of Mecca have determined various rules regarding the dimension of faith and worship of religion. An important part of these rules consists of elements that contribute to the economy. So much so that they have established various markets based on economic activities during the pilgrimage season, where all people in the region can travel safely. In order to be able to participate more in these markets, they postponed the haram months, where war and bloodshed are prohibited, to the time periods of the year that are suitable for shopping with the practice of nasî. At the same time, they turned the Kaaba into a temple of idols belonging to various tribes in the region, making it compulsory for those who visited the idols to present gifts. There are traces of the understanding that provides resources for the economy in the rules that people who come to Mecca to perform their pilgrimage must apply. With this aspect, the article aims to determine the relation and interest of religious life and rituals in Mecca before Islam with economic activities.

Keywords: History, Mecca, Religious Life, Economy, Forbidden Months.

Giriş

Çorak ve kurak bir vadi üzerine kurulan Mekke'nin müreffeh belde konumuna yükselişi, şehrin kuruluşundan itibaren vuku bulan çeşitli süreçlerle ilişkilendirilebilir. Bu süreçlerin bir kısmı Fil Hadisesi ve îlâf gibi Mekke halkının lehine gelişen olay ve hadiselerle ilgili tarihî nitelik arz ederken, bir kısmı ise şehrin sahip olduğu dinî potansiyelden ileri gelmektedir. Mekkeliler diğer bölge halkları karşısında kendilerini farklı ve üstün kılan bu süreçleri konumlarını pekiştiren birer kazanım haline getirmeyi başarabilmişlerdir. Nitekim bu başarının bir yansıması olarak dinî sahada kural koyma izin ve yetkisini uhdelere vererek bölge halkları üzerinde tahakküm kurmuşlar, bunun yanı sıra atalardan tevarüs edilen dinî inanç ve pratikleri işleyen ekonomik çarkla uyumlu bir vasıtaya dönüştürmüşlerdir. Bölgeye hâkim dinî atmosfer ve buna paralel din kisvesi adı altında icra edilen çeşitli ritüeller doğal olarak yoğun bir ekonomik hareketliliği beraberinde getirmiştir. Bu sebeple dinî unsurların belde insanının zihninde yaptığı çağrışım, mânevî olmaktan ziyade maddî ve ekonomik önceliğe tekabül etmektedir.

A. Hac Mevsiminde Tertip Edilen Ticarî Organizasyonlar

Kureys'in en önemli geçim kaynağını şüphesiz ticaret oluşturmaktadır. Îlâf ile başlayan süreçle beraber ticaretin bir ayağı, muhtelif ülke ve beldelerle gerçekleştirilen ekonomik faaliyetlere, diğer ayağı ise Mekke ve civarında kurulan pazar ve panayırlara dayalıdır. Sayıları on ile on üç^[1] arasında değişen ve "Esvâku'l-Arab"^[2] tabiri ile tesmiye edilen bu panayırların büyük bir kısmı savaş ve çatışmanın yasak olduğu haram aylarda, diğerleri ise bu aylar haricindeki herhangi bir zaman diliminde düzenlenmiştir.^[3] Haram aylar içerisinde telakki edilen Zilkâde, Zilhicce ve Muharrem ayları^[4] aynı zamanda, insanların ibadetlerini yapma maksadıyla Mekke'ye geldikleri hac dönemlerini de kapsamaktadır. Civar beldelerin yanı sıra İran, Hîre, Hint hatta Çin gibi uzak ülkelerden bile birçok yabancı tüccarı bölgeye çekebilen bu pazarların

-
- [1] Ahmed b. Ebî b Ya'kûb Cafer b. Vehb b. Vâzıd el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdü'l-Emîr Muhnâ (Beyrût: y.y., 2010), 1/325; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan el-Merzûkî el-İsfehânî, *Kitâbü'l-ezmine ve'l-emkine*, thk. Halil el-Mansûr (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 382.
- [2] Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *Kitâbü'l-muhabber*, thk. Eliza Lichtenstater (Haydarâbâd: y.y., 1942), 263; Ebû'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükri b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, thk. Muhammed Behçet el-Eserî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/264; Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed el-Efgânî ed-Dumaşkî, *Esvâku'l-Arab fi'l-câhiliyyeti ve'l-İslâm* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1973), 193.
- [3] Merzûkî, *Kitâbü'l-ezmine*, 382; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, 73.
- [4] Muhammed İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Yayıncılık, 2011), 1/199.

birçoğuna katılım, muhafız birlikler sayesinde mümkün olabilmifitir.^[5] Zira can ve mal emniyetini sağlayacak herhangi bir siyasi otoritenin olmadığı bu coğrafyada meydana gelebilecek saldırı ve yağma girişimleri ancak söz konusu birlikler tarafından engellenebilmektedir.

Ukâz, Râbiye, Mecenne, Zülmecâz, Netât ve Hacer hac mevsiminin sağladığı güven ortamından yararlanılarak ihdas edilen panayırlardır.^[6] Bunlar içerisinde yarımadanın muhtelif bölgelerinden hac maksadıyla gelen birçok insanın katılabilmesine imkân sağlaması açısından Mekke'nin civar beldelelerinde art arda düzenlenen Ukâz, Mecenne, Zülmecâz panayırları ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim bu panayırların ilki olan Ukâz, Zilkâde hilalinin görülmesiyle başlamakta ve bu ayın yirmisine kadar devam etmektedir. Zilkâde ayının yirmisinde ise Mekke'nin güneyine doğru on iki mil uzaklıktaki Merrûzahrân denilen yerde Mecenne panayırı kurulmaktadır.^[7] On gün boyunca süren bu pazarın sona ermesiyle beraber Arafat'ın yaklaşık birkaç kilometre uzağında Zülmecâz panayırı başlamakta.^[8] Zilhicce hilalinin görülmesiyle kurulan bu pazar, terviye gününe^[9] kadar devam etmektedir. Terviye gününün başlamasıyla birlikte ise tertip edilen bu pazarlar sona ermektedir. Artık Arafat ve akabinde uğranılan Mina'da alışveriş yasak hale gelmektedir.^[10]

Mekke çevresinde kurulan bu pazarlar sayesinde hac dönemlerinin yoğun bir ticarî hareketliliğe sahne olduğu görölmektedir. Nitekim Tâif ile Nahle arasındaki bir vadide yer alan,^[11] Mekke'ye gelen ve Yemen'e giden ticarî yolların geçiş güzergâhı üzerinde bulunan, ayrıca mezkûr pazarların en büyüğü olan Ukâz, birçok yabancı tüccarı kendisine çekmeyi başaramıştır. Öyle ki bu pazara hac ziyareti için gelen Hevâzin, Gatafan, Huzâa, Mustalîk gibi muhtelif kabilelerin yanı sıra Hîre ve Kinde ölkelerinden birçok tacir

[5] Merzukî, *Kitâbü'l-ezmine*, 382; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 1980), 2/1008.

[6] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 266-268; Ya'kübi, *Târîhu'l-Ya'kübi*, 1/326; Merzukî, *Kitâbü'l-ezmine*, 385-388.

[7] Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Abdülmelik Abdullah Düheş (b.y.: Mektebetü'l-Esedî, 1424/2003), 1/283; Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdi er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1977), 5/58-59.

[8] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/284.

[9] "Haccın rükûnlarından Arafat vakfesine çıkışın başlangıcı olan Zilhicce ayının sekizinci günüdür. Terviye hac menâsikinin ifasına başlanılan ilk gün olması bakımından önem taşımaktadır." Salim Öğüt, "Terviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/520.

[10] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/142; Cevâd Ali, *el-Mufassal fî târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*, (Bağdat: y.y., 1413/1993), 7/377-380.

[11] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/142.

de iştirak etmiştir.^[12] Buraya gelen tüccarlar beraberlerinde Yemen'den elbise; Suriye, Irak ve Habeşistan'dan deri, silah, parfüm gibi ticarî mallar, yağ ve üzüm gibi gıda maddeleri getirerek bunların satışını yapmışlardır.^[13] Mahalli ve uluslararası fuar özelliğini yansıtan bu ticarî etkinlikler sayesinde Kureyşli tacirler çöllerden ve uzak diyarlardan Mekke'ye gelen insanlara ihtiyaç duydukları çeşitli ürünler satmışlar, buna mukabil onların yanlarında getirdikleri malları satın almışlardır. İhtiyaçları haricinde ellerinde kalan malları ise büyük potansiyele sahip ticaret kervanları ile Irak ve Şam pazarlarına götürmüşlerdir.^[14] Dolayısıyla Kureyş'in ihraç edeceği ticarî malların büyük bir kısmı hac aylarında kurulan pazarlar ve ticarî organizasyonlar vasıtasıyla temin edilmiştir.

Abdullah b. Abbas'ın (öl. 68/687-88) Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz panayurlarının, Câhiliye döneminde kurulan pazarlar olduğunu, Müslümanların hac mevsiminde buralarda ticaret yapmayı günah sayması sebebiyle “*Hac mevsiminde ticaret yaparak Rabbinizin lutuf ve keremini talep etmenizden herhangi bir sakınca yoktur...*”^[15] âyetinin inzâl edildiğini belirtmesi,^[16] mezkûr pazarların bölge ekonomisindeki işlev ve önemini gözler önüne sermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu gerçekten hareketle hac mevsimlerinde tertip edilen ticarî organizasyonların hac ibadetinin bir parçası haline geldiği, Mekke ve civar bölgelerin ekonomik gelişimine katkı sağladığı, elde edilen gelirlere de doğal olarak en büyük payı Kureyşli tacirlerin aldığı rahatlıkla söylenebilir. Esasen Fil Hadisesi'nden yaklaşık on beş yıl sonra kurulan Ukâz pazarının,^[17] Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkma girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması neticesinde bölge nezdinde Kureyş lehine gelişen olumlu imajdan yararlanılarak ihdas edilmiş olması da muhtemeldir. Bu bağlamda hac mevsiminin Kureyş'in en fazla gelir ve kazanç elde ettiği zaman dilimleri olduğunu söylemek gerçeğin ifadesinden başka bir şey olmasa gerektir.

B. Putlar İçin İcra Edilen Ritüeller

Bölgede tevhid inancını dumura uğratabilecek sürecin hangi gelişmeler sebebiyle meydana geldiğini tam olarak tespit mümkün gözükmesine de putperestliğin Mekke'deki serüveninin Huzâalılar'ın şehre hâkimiyetiyle başladığı görüşü

[12] İbn Habîb, *el-Muhabber*, 267; Merzukî, *Kitâbü'l-izmîne*, 385.

[13] Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1999), 24.

[14] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7/381.

[15] el-Bakara 2/198.

[16] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Mahmud Muhammed Nassar (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015), “Tefsir”, 34 (No. 4519), “Hac”, 151 (No. 1770), “Büyü”, 35 (No. 2098); Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. Eymen Sâlih Şa'bân (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2003), 54-55.

[17] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7/380.

umumiyetle kabul edilmiştir. Bu bağlamda şöyle bir rivayet nakledilmektedir: Huzâalılar'ın lideri Amr b. Lühay ağır bir hastalığa yakalandığında tedavi maksadıyla Suriye'nin Belkâ denilen bölgesine gelmiş, burada yaşayan halkın putlar aracılığıyla yağmur istediğini, düşmana karşı bu nesnelere yardım talep ettiğini öğrenince bu inancı Mekke'ye taşımak için Hübel isimli putu Kâbe'nin çevresine dikmiştir. Böylelikle Amr b. Lühay'ın telkinleriyle halk putperestlik inancını benimsemiştir.^[18] Hz. Peygamber'in "Amr b. Lühay'ı cehennemde bağırıqlarını sürüklerken gördüm"^[19] şeklindeki söz ile Hz. İsmail'in dinini ilk değiştiren kişi olarak onu göstermesi^[20] ve yine "Bahîre", "Sâibe", "Vasîle", Hâmî" gibi kelimelerle isimlendirilen,^[21] Kur'an'da da tahkire konu olan ritüellerin^[22] Amr b. Lühay aracılığıyla ihdas edildiğine dair beyanatları,^[23] mezkûr kişinin şirk inancının yayılma sürecinde aktif rol oynadığını destekler mahiyettedir.

- [18] Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşa (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1995), 8; Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Naci İbrahim Süveyd (Beyrût: Dâru'l-Erkâm, ts.), 1/50; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/307; İmâdüddîn Ebi'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdî'l-Hasan et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 1417/1997), 3/187; Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 2/200. Amr b. Lühay'ın Kâbe'ye ilk putu getiren kişi olup olmadığı konusundaki yorumlar için bk. Mehmet Azimli, *Câhiliyye'yi Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 62-63.
- [19] Buhârî, "Menâkıb", 9 (No. 3522); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sâlih*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), "Küsûf", 9 "Cennet", 50.
- [20] Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, 8; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/50; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî* (Riyâd: Dâru Tayyibe, ts.), 7/177.
- [21] Bu kelimeler İslâm öncesi dönemde doğurganlık özelliklerine veya ilahlarına sundukları adaklara konu olması bakımından deve ve koyunlara verilen isimlerdir. Buna göre Câhiliye Arapları bir dişi devenin beş defa doğurması ve sonuncusunun da erkek olması halinde, devenin kulağını yarar ve ona binmeyi haram sayarlardı. Bahîre ismi verdikleri bu hayvan bir daha hiçbir şekilde otlaktan ve su içmekten kovulmazdı. Bazen bir adam "eğer şu yolculuğumdan sağ-salim dönersem veya şu hastalıktan şifa bulursam, benim şu devam sâibe olsun" diye bir tür adak adar ve onu kendisinden yararlanmanın haram olma noktasında aynen bâhire gibi sayardı. Bir koyun dişi doğurursa kendilerinin, erkek doğurursa ilahların olurdu. Eğer hem erkek hem de dişi doğurursa, dişiden dolayı erkeği de kurban etmezler "bu dişi, kardeşini kurtardı" anlamında hayvana vasîle derlerdi. Bir erkek devenin dölünden on batın elde edildiğinde ise Araplar "artık sırtını korudu" manasında deveye hâmî derler, ona binmezler, yük yüklemezler, onu su ve otlaktan menetmezlerdi. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ahmed Ferid el Müzeydî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1/66; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/56-57; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşeri, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Kahire: Dâru'l-hadîs, 1433/2012), 1/639; Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakâ'iku't-te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Bedîvî (Beyrût: Dâru'l-Kelâmî't-Tayyib, 1419/1998), 1/480; Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 3/36-39.
- [22] "Allah bahîre, sâibe, vasîle ve hâm ile ilgili bir hüküm koymamıştır. Fakat inkârcılar kendi uydurdıkları yalanları Allah'a yakıştırmaya çalışıyorlar; onların çoğu akıllarını kullanmıyorlar." el-Mâide 5/103.
- [23] Buhârî, "Menâkıb", 9 (No. 3522); Müslim, "Cennet", 51; Ebü Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Münemmak fi ahhârî Kureyş*, nşr. Hurşîd Ahmed Fâruk (Beyrût: İlmü'l-Kütüb, 1405/1985), 328.

Bölge halkının Kâbe'yi kutsama amacına matuf alışkanlık haline getirdiği bazı eylemlerinin de putperestliğin Mekke'de kök salmasına yol açmış olması muhtemeldir. Nitekim Mekkeliler'in yolculuk yapacakları zaman Kâbe'nin kutsallığına hürmeten kendilerine uğur getirmesi için yanlarına birkaç taş aldıkları, konakladıkları herhangi bir yerde bu taşların etrafında tavaf ettikleri bilinmektedir. Bu davranış zamanla hoşlarına gitmeye başlamış, asıl dinlerini unutarak, tevhid inancını tahrif etmişlerdir.^[24] Bu bilgidен hareketle Mekke'de benimsenen pagan kültürünün sadece dış dayatmalardan kaynaklanmadığı, bölge halkının yapacakları uzun ve bir o kadar tehlikeli yolculuklar için kendilerine sığınak arama, yardım dileme, sağ salim işlerini halletme gibi farklı temayüller sebebiyle ortaya çıkmış olabileceği söylenebilir.

Bölge coğrafyasında Hanifler'in yanı sıra Yahudi ve Hristiyanlar önemli bir yekün oluştursa da bölgede hâkim renk putperestliktir. Kâbe ve çevresinde çeşitli kabilelere ait üç yüz altmış civarında putun muhafaza edilmesi^[25] bunun bariz örneğidir. Esasen Kâbe'nin putlardan müteşekkil bir müze haline gelmesi Cürhümlüler'in bu kutsal mekânın saygınlığını zedeleyecek eylemleri sebebiyle Mekke'nin bozulan imajını düzeltme gayesi taşımaktadır. Dolayısıyla Amr b. Lühay'ın bütün Arap kabilelerinin putlarının buraya taşınmasına öncülük ederek ortak bir pagan kültürü oluşturması, bölge nezdinde Mekke'nin prestij ve ticarî potansiyelini arttırma çabası olarak değerlendirilebilir.^[26] Zira kendilerine ait putları ziyaret etmek için birçok insanın Mekke'ye akın etmesi ve burada yapacakları ticarî muameleler hem bu kabilelerin hem de Kureş'in ekonomik hacminin artması anlamına gelmektedir.

Bununla beraber Mekke'de profesyonel, uzman bir din adamı sınıfının varlığından söz etmek mümkün değildir. Sadece hicâbe veya sidâne adı altında Kâbe'nin ya da Hübel Lât, Menât Uzza gibi meşhur putların bulunduğu mabetlerin açılıp, kapanması, örtülerinin değiştirilmesi, takdim edilen hediyelerin muhafazası gibi maddî mekânların korunmasına ilişkin hizmetleri ve birtakım ritüelleri icra eden kişilerin varlığından söz edilebilir.^[27] Bu tür

[24] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/60-61; el-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, 6; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/51; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 3/187-188; Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 2/200.

[25] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/191-192; Buhârî, "Meğâzî", 50 (No. 4287), "Tefsir", (No. 4720); Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2014), "Tefsir", 18 (No. 3138).

[26] Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 11/1 (2014), 12.

[27] Putlara özgü sidâne hizmetini yürüten kabilelerin ayrıntılı listesi için bk. İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/64-65; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/54-55.

vazifeler ise din hizmetlerinde ihtisaslaşmayı gerektirecek dinî bir makam vasfını hâiz değildir.^[28] Buna rağmen Câhiliye dönemindeki dinî görünümlü birçok ritüelin tatbik sahası bulduğu, daha da önemlisi bunların her birinin ekonomik zemine dayandığı söylenebilir.

Meselâ yolculuğa çıkma, savaşa girme, ticarî bir faaliyete iştirak etme gibi kişi için önem taşıyan herhangi bir meselenin hayırlı olup olmadığını öğrenme maksadıyla yapılan fal okları çekme adeti “ezlâm”, Câhiliye dönemindeki tatbik edilen en yaygın uygulamalar arasında gösterilebilir. Fal oku çekecek kişi Hübel isimli putun yanına gelir, orada bulunan görevliye yüz dirhem gümüş para takdim ederdi. Bu şamadan sonra üzerinde “evet-hayır” ya da buna benzer çeşitli ibarelerin yazılı bulunduğu fal okları çekilerek, yapılacak eylemin hayırlı olup olmadığı tespit edilirdi. şayet çekilen fal oklarından istediği karar ıkılmamışsa, ertesini gün daha güzel ve kıymetli bir hediye olarak oradaki görevli vasıtasıyla puta takdim ederdi.^[29] Buraya takdim edilen yüklü miktardaki hediyelerde, putların hizmet ve sorumluluğunu üstlenen kişi ve kabilenin de belirli bir pay hakkı vardı.^[30] Bir tür kâhinlikle özdeşleştirilebilecek bu uygulama, Mekke’de Cumahoğulları’nın ileri gelenlerinden Safvân b. Ümeye’nin sorumluluğu altındaydı.^[31] O, bu işten bol para kazandığı için, Hz. Peygamber’i kendisine rakip görmüş, kabilesiyle birlikte İslâm’a muhalif cenahın ön saflarında yer almıştır.^[32] Bu bilgilerden hareketle müşriklerin bütün din mensupları tarafından özel önem atfedilen Hz. İbrâhim ve İsmail peygamberleri ellerinde fal oklarıyla Kâbe duvarına resmetmelerini,^[33] ciddi gelir getiren, hatta rant sağlama aracı haline geldiği anlaşılan bu ritüelin kadim bir gelenekten kaynaklandığı izlenimi uyandırarak, mezkûr eylemi meşrulaştırma ve teşvik etme maksadına matuf bir davranış olarak değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla dönemin zihniyet anlayışı kutsal sahaya ilişkin malzemede keyfi bir şekilde tasarruf yapma yetkisini kendinde görmekte, bunun en bariz belirtisi olarak dinî değerleri istismara yeltenmektedir.

[28] Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 129.

[29] Ayrıntılı bilgi için bk. Kelbî, *Kitâbü’l-esnâm*, 28; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/188; Âlûsî, *Buluğu’l-ereb*, 3/66-67.

[30] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/214.

[31] Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İsti’âb fî ma’rifeti’l-ashâb* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1427/2006), 1/433; şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabi, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, thk. şuayb el-Arnâvut (Beyrût: Müessesetu’r-Risâle, 1402/1982), 2/567.

[32] Celaleddin Vatandaş, *Hz. Muhammed’in Hayatı ve İslâm Daveti*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2007), 1/213-214; Sami Kilinçli, *Mekki Surelerde Mü’min Kimliğinin Oluşumu ve Gayrimüslimlerle İlişkileri*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 110-111.

[33] Buhârî, “Enbiyâ”, 9 (No. 3352); “Meğâzî”, 50 (No. 4288).

Putlara takdim edilen hediyeler sadece fal oku çekme ritüelinden ibaret değildir. Birçok kabile hac döneminde Kâbe'deki putları ziyaret eder, kurbanlar keser, adaklar sunar, elbise, kılıç gibi muhtelif eşyaların yanı sıra altın, gümüş gibi mücevherler de bırakırdı.^[34] Mugîre b. Şu'be ve Ebû Süfyân'ın tüm Araplarca saygı gören Sakîf kabilesinin meşhur putu Lât'ın yıkımını gerçekleştirdiklerinde altın ve değerli taşlardan müteşekkil büyük bir hazine bulmaları,^[35] putların gerçekten o dönem için önemli bir gelir kaynağı olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Sakîfliler'in şehirleri kuşatıldığında Müslüman olmaları halinde putların tahrip edilmemesini şart koşmaları, bu teklifin kabul görmemesi sebebiyle en azından bir aylık süre istemele-ri,^[36] putlar vasıtasıyla elde ettikleri gelirlerini kaybetmeme, paylaşma ve zimmetlerine geçirme gibi kaygılardan neşet ediyor olmalıdır.

İslâm öncesi dönemde putlara hediye takdimi, gönüllülük esasına bağlı olmayan zorunlu bir ibadet kapsamında telakki edilirdi. Câhiliye Arapları sahip oldukları hayvanları veya hasat mevsimi geldiğinde mahsullerini, Yüce Allah'a ve putlara ayrılanlar olmak üzere iki kısımda pay ederlerdi. Şayet Yüce Allah'a tevdi edilen pay daha verimli ve fazla olursa "Allah zengindir, ihtiyacı yoktur, putumuz ise fakir ve muhtaçtır" diyerek onu putun hissesiyle değiştirirler, puta ayrılan pay fazla olursa buna dokunmazlardı.^[37] Yani taksimat sırasında Yüce Allah'tan ziyade putlar için tahsis edilene daha fazla önem verirlerdi.^[38] Zira Yüce Allah'a ayrılan kısım yoksullara, Mekke'ye gelen misafirlere ikramda bulunmak için harcanırken, putların payına düşen hisseler ise mâbedin hizmetiyle uğraşan görevlilere tahsis edilirdi. Bunun yanı sıra putlar başlı başına ticarî bir meta özelliğine de sahipti. İslâm öncesi dönemde fazla olmamakla beraber ticareti yapılan mallardan birisi de putlardı. Ebû Cehil'in oğlu İkrime İslâm'dan önce put ticareti ile temayüz eden sima olarak bilinirdi.^[39]

Putlara gösterilen tazim maksadıyla birçok ritüelin ihdası, Mekke ve civar toplumların dindar bir yapıya sahip olduğu kanaati uyandırsa da onların kutsadıkları bu nesnelere karşı saygısızlıklarını izhar eden eylemleri de

[34] Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, 18; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/54; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/198; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 6/235; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/908.

[35] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 6/234.

[36] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'l-ümmem ve'l-mülük*, thk. Muhammed Fazıl İbrahim (Mısır: Dâru'l-Maârif, ts.), 3/99.

[37] Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, 43; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/52; Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheyli, *er-Ravzü'l-ümmüf* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/170.

[38] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/998.

[39] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/195.

zaman zaman yaşanmıştır.^[40] Yapılan bu saygısızlıkların toplumda büyük bir infial yarattığını ya da en azından tepkiyle karşılandığını gösteren herhangi bir olay zikredilmemiştir. Dolayısıyla Kureyş açısından putlar, insanların kendilerine bağlandığı ve uğrunda canlarını seve seve feda etmeye razı olduğu kutsal varlıklar değildir. Müşriklerin putları ve kutsadıkları nesnelere, her şeyden önce servet kaynağı ve Mekke ekonomisinin dayanağıdır.^[41] Bu sebeple her yeri muhtelif kabilelere ait putlar ve kutsallaştırdıkları fetişlerle doldurmak müşriklerin en büyük amaçlarından birisi olmuştur. Zira put sayısının artışı demek, kazançlarının da o oranda artışı anlamına gelmektedir. Bu bakış açısının yansıması olarak nübüvvetin ilk yıllarında müşriklerin Hz. Peygamber'e bir yıl kendi putlarına, diğer yıl ise Yüce Allah'a kulluk etme teklifinde bulunmaları,^[42] aynı şekilde Kâbe'nin duvarlarında Hz. İsa ve Meryem tasvirine yer vermeleri,^[43] daha büyük kitleye ulaşmayı hedeflediklerini gösteren ipuçlarıdır.

Kureyş'in İslâm davetine karşı geliştirdiği olumsuz reaksiyonun izlerini dinî algılardan ziyade ticarî kaygılarda aramanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Zira İslâm'ın tevhid öğretisi Allah'tan başka hiçbir varlık ve objeye ulûhiyet vasfı yüklemeyi kabul etmez. Bu sebeple Kureyş'in İslâm'ı benimsemesi, Kâbe'de bulunan üç yüz altmış putun bir anda prestijinin sıfırlanması, buralardan elde edilen gelirlerin, sahip oldukları imtiyazların ortadan kalkması gibi riskleri beraberinde taşımaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in getirdiği davetin amansız düşman olarak telakki etmesindeki en büyük etken Kureyş'in ekonomik çıkarları olmalıdır.

C. Haram Aylar ve Nesî Geleneği

Kur'an-ı Kerim'de "eş-şehru'l-harâm"^[44] veya bu ifadenin çoğul formu olan "el-eşhuru'l-hurum"^[45] tabirleriyle karşılık bulan haram aylar; savaşın, kan dökmenin hatta kavga etmenin yasaklandığı kutsal aylar şeklinde tanımlanmaktadır. Haram aylar, kamerî takvimin on bir, on iki ve birinci ayları olan Zilkâde, Zilhicce, Muharrem ayları ile senenin yedinci ayını teşkil eden Recep

[40] Câhiliye Araplarının putlara karşı sergiledikleri saygısız tavır ve davranışlar hakkında geniş bilgi için bk. Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, 35-41; Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 110-111.

[41] Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, 127.

[42] Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 374; Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl* (Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2010), 488.

[43] Buhârî, "Ehâdisü'l-Enbiyâ", 9 (No. 3351).

[44] el-Bakara 2/194, 217; el-Mâide 5/2, 97.

[45] et-Tevbe, 9/5, 36.

ayını kapsamaktadır.^[46] Bu ayların ilk üçü art arda gelmesi sebebiyle birbirini takip eden manasında “serd”, Recep ayı ise tek başına ayrı bir zaman dilimine ait olduğu için münferid anlamındaki “ferd” kavramıyla tesmiye edilmiştir.^[47]

Hız. İbrâhim döneminin dinî bakiyelerinden biri olarak tevarüs edilen bu kadim geleneğin saygınlığının zedelenmemesi için azami gayret gösterilmiştir. Mezkûr aylarda kardeşinin veya babasının katili ile karşılaşan kişinin herhangi bir saldırı ve hakaret eyleminde bulunmaması, bu saygınlığın boyutlarını gözler önüne sermesi açısından dikkat çekicidir.^[48] Gerçekten de savaşların sürekli olarak devam ettiği, saldırganlık, baskın ve yağmaların kol gezdiği, insanların keyfi istekleri, kinleri ve asabiyetleri peşinde sürüklendiği böyle bir coğrafyada haram ayların gelişyle, bölge tam anlamıyla barış ve huzur ortamına girmektedir.^[49] Bunun yanı sıra bazı kabilelerin imtiyazlı statüye sahip olmaları bu geleneğin tatbik sahasının genişletilmesini sağlayacak uygulamaların ihdas edilmesini beraberinde getirmiştir. Nitekim “besl” olarak isimlendirilen uygulamaya göre Gatafan, Kays, Avf ve Mürre gibi muhtelif kabileler dört aylık süreye bir dört ay daha ekleyerek, sekiz aylık dönemi haram kapsamında telakki etmişlerdir. Kendilerine tanınan bu avantaj sayesinde de sekiz ay süresince Arap coğrafyasında istedikleri beldelere emniyet içerisinde gidebilme imkânına kavuşmuşlardır.^[50] Diğer taraftan senenin hiçbir ayına kutsallık ve dokunulmazlık vasfı izafe etmeyen, başka bir deyişle bütün ayları eşit sayarak, herhangi bir ayırmı yapmayan Esed, Tay, Has’am gibi bedevilerin yanı sıra Tağlib, Şeybân, Abdülkays, Kudâa, Lahm ve Cüz zam gibi Hıristiyan olan kabilelerden de söz etmek mümkündür. Bunlar haram ay geleneğini kabul etmedikleri için senenin bütün zaman dilimlerinde savaşmak, kan dökmekte herhangi bir mahzur görmemişlerdir. Bu itibarla kendilerine helal sayanlar anlamında “el-muhallûn”^[51] lakabı verilmiştir.

Esasen bu gelenek, uzak beldelerdeki insanların hac ve umre gibi ibadetleri yerine getirmesi maksadıyla ihdas edilen bir uygulamadır. Zira haram ayların başlangıcı kabul edilen Zilkâde ayında savaş ve rekabet ortamından uzaklaşarak bir nevi niyet tazelemesi yapılmakta, Zilhicce’de hac menasiki yerine getirilmekte, Muharrem ayında ise güven ve emniyet içerisinde

[46] İbn İshâk, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/42; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/31; Merzukî, *Kitâbü'l-ezmine*, 165; Efgânî, *Esvâku'l-'Arab*, 70.

[47] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8/471.

[48] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8/471; Efgânî, *Esvâku'l-'Arab*, 70.

[49] Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 1/219; Adem Apak, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadî Hayat)* (İstanbul: Kur'ân Araştırmaları Merkezi, 2017), 193.

[50] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/64; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/907.

[51] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/326; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8/474-476; Efgânî, *Esvâku'l-'Arab*, 80-81.

beldelere dönüş sağlanmaktadır. Senenin ortasındaki Recep ayı da umre maksadıyla Mekke'ye gelenlerin hemen hemen aynı sahneleri tecrübe ettiği bir zaman dilimidir.^[52] Arap kabileleri bu dönemin sağladığı barış ortamından istifade ederek Mekke'ye gelmekte, hac günlerinden önce ve sonra tertip edilen panayırlarda alışveriş yapma imkânına sahip olmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz gibi meşhur panayırlar bu dönemlerde kurulmaktadır. Bunlar haricinde Recep ayının bir ve beşinci günlerinde Suhâr panayırı düzenlemekte, buraya daha önceki ticarî organizasyonlara katılmayan kimseler iştirak etmektedir.^[53] Mahallî bir özellik taşıyan Hubâşe de Recep ayında tertip edilen panayırlar arasındadır.^[54] Dolayısıyla haram aylar sadece dinî değil ekonomik gaye ve menfaatlere de hizmet eden bir fonksiyona sahiptir.

Kureyş açısından ise bu geleneğin sağladığı avantajın diğer kabilelere kıyasla bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Zira bu dönemde Mekke hem yarımadanın dört bir yanından gelen insanları ağırlamakta, hem de Mekkeli tüccarlar dış bölgelerdeki pazarlara iştirak etmektedir. Bu açıdan haram aylar Kureyş'in ekonomik faaliyetlerine büyük ivme kazandırmıştır. Gerçi ilâf ile Mekke halkı, dış bölgelerde ticaret yapma hakkını senenin tüm aylarında sürdürürebilme imtiyazına sahip olsa da haram aylarda bölgede tesis edilen güven ortamı, şehir kapasitesinin olağanüstü artışını sağlamış, buna paralel bir biçimde ticarî muamelelerde de yoğun bir hareketlilik kendini göstermiştir. Muhtemelen Kureyş elde ettiği gelirlerin aslan payımı bu dönemdeki iktisadî hareketliliğe borçludur. Bu sebeple Araplar arasındaki savaş ve mücadeleye dayalı rekabet ortamı belirli bir zaman aralığında da olsa minimize etme amaçlanmış, bu aylar içerisinde patlak veren savaşlar mezkûr geleneğin saygınlığını çiğneme teşebbüsü kapsamında değerlendirilerek "ficar"^[55] kavramı ile isimlendirilmiştir.

Öte yandan kabile savaşlarının sıradan bir hale geldiği baskın ve yağmaların adeta geçim vasıtası olarak görüldüğu böyle bir coğrafyada Zilkâde ayından Safer ayının başına kadar üç ay savaşsız, kavgasız durmaya tahammül edebilmek gerçekten imkânsızdır.^[56] Bu engeli aşabilmek için keyfi

[52] Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2011), 2/441; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 8/477.

[53] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/325; Merzukî, *Kitâbü'l-azmine*, 382-383.

[54] Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, 70.

[55] Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, "fcr", *Tâci'l-luğğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Muhammed Tâmir (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2009), 872; Cemâleddîn Ebi'l-Fadl Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr el-Ensârî, "fcr", *Lisânu'l-Arab*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 3/626.

[56] Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, 113; Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 190.

şekilde herhangi bir aydaki haram olma vasfı başka bir döneme ötelenerek söz konusu aydaki kutsallık zırhı ortadan kaldırılmakta, bu sayede yasaklanan fiiller meşru hale getirilmektedir. “Nesî” adı verilen bu uygulama kısacası herhangi bir ayın haramlığını başka bir aya tehir etmek anlamı taşımaktadır.^[57] Meselâ, Muharrem ayı helal kabul edilerek Safer ayı haram kılınmıştır. Eğer Safer ayının da helal kılınmasına ihtiyaç duyulursa bu defa da Rebülevvel ayı haram kabul edilmiştir.^[58]

Zamana yapılan bu müdahaleler sadece Araplar arasında cari olan savaşları sürdürme gayesi için ihdas edilmiş değildir. Esasında bu uygulama ile hac ibadetinin ifasına tahsis edilen haram ayları düzenleme gibi bir amaç hedeflenmektedir. Zira kamerî takvimin esas alındığı bu dönemde aylar, hilalin görülmesine göre belirlendiği için hac zamanı, senenin bütün mevsimlerini dolaşarak bazen kış ortasına, bazen de en sıcak mevsime denk gelebilmektedir. Bu mevsimlerde de doğal olarak insanlar Mekke'yi ziyarete gelmemekte dolayısıyla da ticaretten beklenen kâr elde edilememektedir. Bilhassa yaz aylarında seyahat çok zorlaşmaktadır.^[59] Bu sebeple hac zamanını tarım ürünlerinin mahsullerinin toplandığı, havanın mutedil, ticaret ortamının ise müsait olduğu mevsimlere sabitlemek için nesî uygulaması ile kamerî takvim şemsî takvime uyarlanmıştır. Bu uygulama ile Muharrem ayı Safer ayının yerine kaldırılarak ve bütün aylar bulunmaları gereken yerden bir ay geriye atılarak, haram ayların yerleri değiştirilebilmiştir.^[60]

İslâm öncesi dönemde mezkûr uygulamaya sıkça başvurulduğu ve bazı kişilerin bu görevi yürütmekten sorumlu olduğu bilinmektedir. “Nâsî” şeklinde isimlendirilen ve ilk defa Kalemme tarafından yürütülen, daha sonraları da muhtelif kişiler aracılığıyla İslâm'a kadar sürdürülen bu uygulamanın işlerlik kazanması için hac vazifesinin yerine getirildiği kutsal mekânlar seçilmiştir. Bu bağlamda hac vazifesini tamamlayan halk Mînâ'da beklemekte, nâsî şayet nesî yapacaksa halka yüksek sesle hitap ederek Muharrem ayını helal, Safer ayını ise haram kıldığını bildirmektedir.^[61] Böylelikle oradaki halk önümüzdeki

[57] Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, “nse”, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemseddîn (Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, 2009), 640; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Halebî, “nse”, *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrüt: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 4/167.

[58] Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 3/71.

[59] Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 241.

[60] Hüseyin Algül, “Haram Aylar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/105. Nesî uygulamasının sebepleri ve yöntemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi* (İstanbul: Kur'ân Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2018), 48-52.

[61] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/31; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 156-157; Merzukî, *Kitâbü'l-ezmine*, 67-68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/235; Âlûsî, *Bulûğu'l-ereb*, 3/72-73; Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, 113-114.

yıl ifa edecekleri hac ibadetinin zamanını öğrenmekte ve hazırlıklarını buna göre yapmaktadır.

Haram aylar konusunda gösterilen hassasiyetin titizlikle devamını amaçlayan Yüce Allah, aynı geleneğin uzantısı kapsamında değerlendirilebilecek nesî uygulamasını ise inkârcılığı arttıran bir eylem olarak tasvir etmiştir. ^[62] İlâhî sahaya müdahale etme yetkisini kendinde gören zihniyetin izlerini ele veren bu uygulama, aynı zamanda ibadetin aşkın boyutunu devreden çıkararak, onu sadece maddî menfaatlere hizmet eden bir araç mesabesine indirgemiş, böylelikle de asli amacından tamamen soyutlamıştır. Kamerî takvim esas alınarak belirlenen haram ayların senenin tüm mevsim ve dönemlerine isabet etmesi gerekirken, nesî formülü ile bu gelenek korunuyormuş izlenimi uyandırılmakta, böylelikle de bu aylar belirli tarihlere sabitlenmektedir. Halbuki söz konusu gelenek güvenliğin en önemli nimet olarak algılandığı bu coğrafyada mezkûr dört ayda tesis edilen barış ve huzur ortamı sayesinde en azından insanların hac ve umre vazifelerini yerine getirmelerini kolaylaştırmak için ihdas edilmiş, bu dönemlerde yapılan ticaret de aynı bakış açısının bir yansıması olarak meşru kılınmıştır. Muhtemelen bu mevsimlerde kurulan panayırlardan yahut birçok insanın toplanma yeri haline gelen Mekke ve civarında yapılan ticarî muamelelerden sağlanan kâr ve kazançların çok yüksek düzeylerde seyretmesi ya da bu gelirlerin kaybedilmesinden duyulan endişe, din kisvesi altında nesî uygulamasının icat edilmesine sebep olmuştur.

D. Kureyş'in İhdas Ettiği "Hums" Müessesesi ile İlgili Pratikler

Uluslararası ve bölgesel ticareti uhdesinde bulduran Yemen'in Habeş ve İran gibi muhtelif devletlerin işgaline uğraması, ticaret güzergâh yollarının Mekke'ye intikaline, mezkûr faaliyetlerin de Kureyş tüccarları aracılığıyla yürütülmesine sebep olmuştur. Bunlara ilaveten Kâbe'nin kutsallığı, her yıl çok sayıda insanın hac ve umre ibadetlerini eda etme maksadıyla buraya gelmesi, Mekke'nin dinî önem ve saygınlığını gittikçe arttırmıştır. ^[63] Dinî ve ticarî niteliğiyle temayüz eden Mekke'nin bu potansiyelini Habeşistan'ın güdümündeki Yemen'e taşımak için harekete geçen Ebrehe, "Kulleys" adında bir mâbed yaptırmış, ancak bu mekân Kâbe ile rekabet edebilecek ilgiyi asla yakalayamamıştır. Bölge nezdinde Mekke'nin saygınlık ve itibarını ortadan kaldırmanın ancak Kâbe'yi yıkmakla mümkün olacağını düşünen

[62] et-Tevbe 9/37.

[63] Ahmet Çelebi, *İslâm Öncesi Mekke ve Tarih Anlayışımız*, çev. Hasan Fehmi Ulus (İstanbul: Seriyeye Kitapları, 1997), 130-131.

Ebrehe,^[64] fillerden müteşekkil ordusuyla hareket ederek Mekke önlerinde kadar gelmiş, ancak meydana gelen mûcizevî olay neticesinde büyük bir hezimete uğramıştır.^[65]

Hız. Peygamber’in doğduğu yıl gerçekleşen mezkûr hadise,^[66] Arap coğrafyasında gerçekten çok büyük yankı uyandırmış, Mekke ve orada meskûn olan halkın prestiji bir hayli artmıştır. Nitekim Araplar, Yüce Allah’ın onların düşmanlarını yok etmesi, baskı ve zulümlerinden kurtarması sebebiyle Kureyş’i Allah’ın yakınları anlamına gelebilecek “ehlullâh” tabiri ile tavsif etmişlerdir. Ayrıca bu olayla Arapların Kâbe’ye, haram aylara karşı olan saygıları gittikçe artmış, bölgede Kureyş inancının Allah’ın en sevdiği din olduğu şeklindeki düşünce yaygınlık kazanmaya başlamıştır.^[67] Kureyş kendileri ve şehirleri lehine gelişen olumlu atmosferden yararlanarak Hz. İbrâhîm’in soyundan geldiklerini, bu kutsal şehrin halkı olduklarını, Kâbe’ye hizmet etme gibi saygın görevleri yerine getirdiklerini ileri sürmüşlerdir. Bu aşamadan sonra hiçbir grubun kendilerinin ulaştığı bu mertebeye ulaşamayacağına kanaat getirerek, dinî ritüellerle ilgili bazı kurallar ihdas etmişlerdir.

İhdas ettikleri bu kuralları ise Kureyş’in yanı sıra onlarla evlilik suretiyle akrabalık kuran çeşitli kabileleri “hums” ya da “ahmesi”,^[68] bunların dışında yer alan kabileleri ise “hill” çatısı altında isimlendirdikleri iki farklı sınıfa göre düzenlemişlerdir. Buna göre ahmesîlerin ihramlı iken kutsal belde olan Harem’in dışına çıkmamaları ve Arafat vakfesi yapmamaları,^[69] ihramda buldukları süre içerisinde süt ve süt ürünlerinden imal edilen gıda maddelerinden istifade etmemeleri, yünden yapılmış çadırlarda oturmamaları, yine bu süre içerisinde evlerine kapılarından değil de ancak evlerinin arka tarafından ya da tavan kısmında açtıkları deliklerden girmeleri gerekmektedir.^[70]

[64] Efgâni, *Esvâku’l-Arab*, 107.

[65] “Rabbînin fil ordusuna ne yaptığını görmedin mi? Onların kurduğu tuzakları boşa çıkarmadı mı? O ordunun üzerine balçaktan pişirilmiş taşlar atan sürü sürü kuşlar gönderdi ve onları yenilmiş ekin yaprağı haline getirdi.” el-Fil 105/1-5. Fil Hadisesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn İshâk, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 1/41-50; İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 1/30-36; İbn Habîb, *el-Münemmak*, 70-79; Ebû’l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ebû’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1407/1987), 1/342-345; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/140-149; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/312-317.

[66] Taberî, *Târîhu’l-ümem*, 2/155-156; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/355.

[67] İbn İshâk, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 1/50; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/265; Süheylî, *er-Ravzü’l-ünüf*, 1/132.

[68] Hums kapsamına giren kabilelerin ayrıntılı listesi için bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/269-270; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 178-179; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 6/363-364.

[69] “İnsanların akın ettiği yerden (Arafat) siz de akın edin ve Allah’tan bağışlanma dileyin. Elbette Allah çok bağışlayan ve merhamet edendir.” el-Bakara 2/199.

[70] “...Evlere arkalarından girmek iyilik kapsamında mütalaa edilebilecek bir davranış değildir. Esasen iyilik Allah’ın buyruklarını cîddiye almaktır. O halde evlere kapılarından girin ve ebedi saadete ulaşabilmek için Allah’ın buyruklarını cîddiye alın.” el-Bakara 2/189.

Öte yandan hille mensuplarının Arafat'ta vakfe yapmaları zorunlu bir vecibe haline getirilmiştir. Ayrıca hac ve umre maksadıyla Mekke'ye gelen bu zümrenin harem dışından getirdikleri yiyecekleri yemesi yasaklanmıştır. Bu sebeple Mekke'den yiyecek satın almak zorunda kalmışlardır. Aynı şekilde Kâbe etrafındaki ilk tavafın daha önce hiç giyilmeyen yeni bir elbise ile yapılması zorunludur. Tavaf bittikten sonra ise çıkarılan ve "lâkk" ismi verilen elbisenin mübarek beldede kalması, bir daha kullanılmayarak çürümeye terk edilmesi gerekmektedir. Tavaf sırasında yeni bir elbisesi olmayanlar ise Mekkeliler'den ödünç almak ya da elbise kiralamak zorundadır. Aksi takdirde Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etme mecburiyetleri söz konusudur. Şayet onlardan birisi kendi elbisesi ile tavaf edecek olursa o adam dövülmekte, sonra da üzerinden elbisesi çıkarılmaktadır. Bu kurallar erkeklerin yanı sıra kadınlar için de geçerlidir. Bu sebeple yeni bir elbisesi olmayan ya da kiralayacak parası bulunmayan kadınlar Kâbe'yi gece vakti çıplak vaziyette tavaf etmişlerdir.^[71]

İhdas edilen bu ilkeler incelendiğinde mezkûr sınıflar arasında bariz farklar olduğu, hums kategorisine giren Kureyş ve diğer kabilelerin imtiyazlı bir statüye kavuşmakla beraber hilleye mensup topluluk ve kabilelere ağır ekonomik külfetler yüklendiği anlaşılmaktadır. Yeme-içme ve giyecek gibi insanın en zaruri ihtiyaçlarını temin etmede getirilen kısıtlama ve zorunluluklar bu eşitsizliği gözler önüne sermektedir. Zira ahmesîler normal günlük kıyafetleriyle ibadetlerini yapabilirken, bu sınıfın dışındakiler bizzat yeni elbise almaya bir nevi mecbur hale getirilmiştir. Aynı şekilde ahmesîlerin sadece bazı gıda maddelerinden istifade etmelerine kısıtlama getirilirken, hille mensuplarının Mekke'ye gelişlerinde yanlarında yiyecek bile getirmeleri yasaklanmıştır.

Kusay'dan itibaren fakir hacıların yiyecek ihtiyacını karşılamaya yönelik rifâde geleneği ihdas edilmekle beraber hac ve umre ibadetlerinin sadece birkaç günden ibaret olmadığı göz önüne alındığında, hilleye mensup olanların yiyecek temin etmede yüklü miktarlarda para harcamak zorunda kaldıkları söylenebilir. Aynı anlayışın izdüşümü olarak tavaf esnasında humslardan elbise alınmasının veya kiralanmasının şart koşulması da Mekke ekonomisine kaynak sağlayan faaliyetler içerisinde mütalaa edilebilir. Hilleye

[71] Hums müessesesi kapsamında ihdas edilen kurallar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/117-118; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 1/54; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 179-181; İbn Habîb, *el-Münemmak*, 127-128; Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 1/266-273; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 1/309-310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/349-350; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, 76-77; Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, 116-117.

mensup olanların Arafat vakfesini gerçekleştirdikten sonra Mekke halkının evlerinde geçici bir süre kalmaları ve bu süre zarfında takdir edecekleri ücret ve hediyein zorunlu kılınması da adeta evlerin pansiyon ve otel gibi ticarî mekân hüviyetine büründüğünü ortaya koymaktadır.^[72] Dolayısıyla bu ilkelerin dışardan gelen insanlara gıda maddeleri, giyecek gibi muhtelif sahalarda satış yapma ve bu sayede ekonomiye önemli bir gelir sağlama amacına matuf olarak vazedildiği söylenebilir.

İbadetin ulvî gayelerini askıya alan buna mukabil ekonomik yönlerden tebarüz eden bu kuralları Kureyş, hille çatısı altında ikinci sınıf insan muamelesine tabi tuttuğu muhtelif zümre ve kabilelere nasıl kabul ettirmiştir? Bu sorunun cevabını tüm Araplarca kutsal sayılan ve hürmet gösterilen Mekke’nin taşıdığı dinî potansiyelde ve yine Kureyş’in Fil Hadisesi’nden sonra paralel bir şekilde ivme gösteren prestijinde aramanın doğru olacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda İbn İshâk (öl. 151/768) hums müessesesinin Fil Hadisesi’nden önce mi sonra mı ihdas edildiğine kesin bir şekilde vâkıf olmadığını belirtse de^[73] tâbiûn âlimlerinden İbn Cüreyc (öl. 150/767) mezkûr olgunun, söz konusu hadisenin akabinde oluşturulduğu bilgisini paylaşmaktadır.^[74] Dolayısıyla teşekkül tarihinin tespitiyle ilgili olarak nakledilen iki görüş, esasında hums meselesini Fil Hadisesi ile ilişkilendirme gayretini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Cesaretli olmak, sert tavır takınmak, taviz vermemek köklerinden gelen hums veya bu kelimenin müfredi sayılan ahmesî kavramı, dinî kurallara sıkı sıkıya bağlı, onun ilkelerinden asla ödün vermeyen dindar kişileri tavsif etmek için kullanılmaktadır.^[75] Kureyş’in ihdas edeceği kuralları meşrulaştırma gayesiyle dinî içeriğe sahip bu kelimenin özellikle seçildiği kanaatindeyiz. Zira kutsal mekâna ev sahipliği yapma şerefini uhdesinde bulunduran, çevresinde gelişen siyasî olaylar sayesinde imajı bir hayli artan, nihayetinde de “ehlullâh” tabiriyle İsrailoğulları’nın seçilmiş millet telakkisini anımsatan bir statüye ulaşmanın verdiği avantajla olsa gerek, Kureyş dinî sahada istediği gibi at koşturma hakkını kendinde görmüştür. Bu sayede vazedeceği kurallar herhangi bir sorgulama ve eleştiriye konu olmadan mutlak doğrular kapsamında kabul görmüş, söz konusu uygulamalara karşı çıkanlar Yüce Allah’ın irade ve emrine muhalefet gibi kadim bir geleneği çiğnemekle

[72] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/910; Ünal Kılıç, “Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2004), 85.

[73] İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, 1/115.

[74] Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 1/265.

[75] Cevherî, “hms”, 281; İbn Manzûr, “hms”, 4/169; Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-Zebîdî, “hms”, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs* (Kuveyt: et-Türâsü’l-Arabiyyü, 2004), 15/555.

itham edilebilmiştir.^[76] Nitekim bu algınının tezahürü olarak hac ve umre maksadıyla Mekke'ye gelenlerin yanlarında herhangi bir gıda maddesi getirmemeleri Allah'a kulluğun zirvesini teşkil eden tevekkül kavramıyla bağdaştırılmış,^[77] işlenen günahların elbiseye sirayeti gerekçe gösterilerek,^[78] kutsal beldenin ve ibadetin özünü zedeleyen bu durumdan kurtulmanın ancak yeni bir elbise teminiyle mümkün olabileceği düşüncesi ihsas edilmiştir.

Öte yandan Mekke'nin ziraat ve hayvancılık yapmaya elverişsiz arazi ve iklim yapısıyla ön plana çıkması, buna mukabil Kâbe gibi kutsal mekâna ev sahipliği yapması Kureyş'in geçimini temin noktasında hem başka mecralara yönelmesini hem de dinlerine sıkı sıkıya bağlı kalmalarını sağlamıştır. Bu bağlamda bir yandan Bizans, Habeşistan ve Mısır hükümdarlarıyla ilâf anlaşmaları yaparak uluslararası tüccarlar haline gelirken, diğer taraftan da aralarındaki rekabet ve çatışma halini sonlandırarak inançlarıyla ilgili sert ve katı kurallar ihdas etmişlerdir. Tüccar kimliğiyle tebarüz eden ve kısa sürede zenginleşen bu kişiler, kazançlarının bir bölümünü hac ve umre ibadetlerini yerine getiren insanlara destek olmaya, fakir ve muhtaç kişilerin doyurulmasına ayırmışlar, buradan sağladıkları itibarla da dinî görünüm altında ekonomiye kaynak sağlayan kuralları meşrulaştırmışlardır. Dolayısıyla inanç ve dinlerini ekonomik faaliyetler şeklinde tezahür eden uygulamalara dönüştürmüşler, ticarî muamelelerini ise dinlerinin sembol ve şiarı haline getirmişlerdir.^[79]

Kur'an-ı Kerim'de ismi sarahaten zikredilmediği halde tatbik yönüyle farklı sûrelerde ciddi uyarı ve ikazlara konu olan hums meselesi, dinî görünümlü ancak ekonomik yönlerden ihsas edilen kurallar bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu müessesenin Mekke'de tatbik sahası bulmasında, Fil Hadisesi'nin akabinde Mekke'nin artan itibarının büyük rol oynadığı söylenebilir. Mekke'nin iklim ve coğrafi açıdan ticaretten başka geçim vasıtasına izin vermemesi, belde halkının kendi lehine gelişen her durumdan

[76] "Onlar çirkin bir davranışta buldukları zaman, biz bu davranışların ayınlarının atalarımız tarafından tatbik edildiğini gördük. Zaten Allah da bize bu şekilde hareket etmeyi emretti derler..." el-A'râf 7/28.

[77] "Hac malum aylardır. Her kim bu aylarda hacı eda ederse, hac sırasında çirkin konuşmalardan, ibadetin ruhuna uygun olmayan davranışlardan ve kavga etmekten uzak dursun. Siz hayır olarak ne yaparsanız elbette Allah onu bilmektedir. Bir de hac yolculuğunuz için kendinize azık hazırlayın..." mealindeki Bakara 2/197. âyetin hac maksadıyla Yemen civarından gelen insanların tevekkül etmelerini gerekçe göstererek yanlarına yiyecek almamaları, Mekke'ye gelince de dilencilik yapmaları üzerine nâzil olduğu belirtilmiştir. Buhârî, "Hac", 6 (No. 1523), Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 54; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1432/2011), 1/298; Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*, 88.

[78] Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/273; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/357.

[79] Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/367-369.

istifade ederek iktisadî gelişimine ivme kazandıracak atılımlar yapmasına imkân sağlamıştır. Nitekim İslâm öncesi dönemin en büyük panayırı olma özelliğiyle tebarüz eden Ukâz da Fil Hadisesi sonrasında kurulmuştur. Bu bağlamda hums meselesinin de dini tekellerinde tutma ve şekillendirme hakkını kendinde gören Kureyş'in hem gelir seviyesini arttırma hem de bölge içerisindeki konumunu sağlamlaştırılmayı hedefleyen bir vazife icra ettiği söylenebilir.

Sonuç

Mekke'nin dinî kimliğinin yanı sıra tarım ve hayvancılık yapmaya elverişli olmayan coğrafi özellikleri burada yaşayan halkın geçimlerini temin noktasında ticarete yönelmelerine, aynı zamanda da dinî inanç ve pratiklerin ekonomik işleve sahip birer olgu ve unsura dönüşmesine sebep olmuştur. Ayrıca tarihî süreç çerçevesinde bölge halkının artan imajı dini sahada tasarrufta bulunma yetki ve imtiyazını beraberinde getirmiştir. Mekke'de yoğun ekonomik hareketliliği sağlayan faaliyetlerin başında hac mevsiminde tertip edilen ticari organizasyonlar gelmektedir. Savaşmanın yasak olduğu insanların kendilerini güvende hissettikleri bu zaman dilimi, Mekke ve çevresinde alıcı ve satıcıyı bölgeye çeken muhtelif ürünlerin satıldığı pazarların kurulmasını sağlamıştır. Bu pazarların önemli bir gelir kapısı haline dönüşmesi sebebiyle olsa gerek hac ibadetinin ifa edildiği haram aylar bazen nesî adı altında zamana yapılan müdahalelerle insanların ticaret yapmaya daha elverişli dönemlere ötelenmiştir. Dolayısıyla haram ayın saygınlığını ihlal eden bu uygulamanın temelinde ekonomik kaygı ve gayeler belirleyici rol oynamıştır.

Putlar için icra edilen ritüellerin de özellikle putların bakımından sorumlu kişi ve kabileye büyük maddî getirisi olduğu söylenebilir. Ayrıca putları ziyaret edenlerin sahip oldukları hayvanların ve tarım mahsullerinin bir bölümünü kutsadıkları bu nesnelere hissesine bağışlama zorunluluğu, şirk incancını kararlılıkla muhafaza etmenin ardında maddî getirisi büyük bu paylardan mahrum olmama düşüncesi yatmaktadır. Kâbe'nin yüzlerce puta ev sahipliği yapan bir müzeye dönüşmesinin altında da aynı amaç gizli olmalıdır. Bu amacı özellikle Kureyş tarafından hac ile ilgili ihdas edilen kurallarda da açık bir şekilde gözlemlemek mümkündür. Mekke'ye muhtelif bölge ve beldelelerden gelen insanlara yiyecek-giyecek gibi temel ihtiyaçlar konusunda getirilen kısıtlama ve yaptırımlar bölgede ekonomik hareketliliği sağlayan en önemli faaliyetler arasında telakki edilebilir. Dolayısıyla İslâm'ın putlar başta olmak üzere şirkin bütün kalıntılarını dışlayan tevhid öğretisine Mekke'de büyük bir reaksiyon gösterilmesi, atalardan tevarüs edilen inanç

ve uygulamalara bağlılık konusundaki hassasiyetten ziyade ekonomiye kaynak sağlayan çeşitli gelir kapılarını kaybetme endişe ve tedirginliğiyle daha çok alakalı olmalıdır.

Kaynakça

- Algül, Hüseyin. "Haram Aylar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/105-106. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Âlûsî, Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd. *Bulûĝu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*. thk. Muhammed Behçet el-Eserî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Apak, Adem. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*. İstanbul: Kur'an Araştırmaları Merkezi, 2017.
- Apaydın, Mehmet. *Siyer Kronolojisi*. İstanbul: Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2018.
- Azimli, Mehmet. *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Mahmud Muhammed Nassar. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdat: y.y., 1413/1993.
- Cevherî, Ebü Nasr İsmail b. Hammâd. *Tâcü'l-luĝa ve shâhu'l-Arabiyye*. thk. Muhammed Tâmir. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2009.
- Çağatay, Neşet. *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu 1989.
- Çelebi, Ahmet. *İslâm Öncesi Mekke ve Tarih Anlayışımız*. çev. Hasan Fehmi Ulus. İstanbul: Seriyye Kitapları, 1997.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. 2 Cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Efgânî, Said. *Esvâku'l-'Arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1973.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*. thk. Abdülmelik Abdullah Düheys. 2 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Esedî, 1424/2003.
- Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm. *'Umdetü'l-huffâz fi tefsiri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Baĝdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, 1977.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuĝ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınları, 1980.
- İbn Abdülber, Ebü Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1427/2006.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.

- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *Kitâbü'l-muhabber*. thk. Eliza Lichtenstater. Haydarâbâd: y.y., 1942.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *el-Münemmak fî ahhârî Kureys*. nşr. Hurşid Ahmed Fâruk. Beyrût: İlmü'l-Kütüb, 1405/1985.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî*. Riyad: Dâru Tayyibe, ts..
- İbn Hişâm, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Naci İbrahim Süveyd. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Erkâm, ts..
- İbn İshâk, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yesâr, *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Ahmed Ferid el Müzeydî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *el Bidâye ve'n nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 16 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1417/1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2011.
- İbn Manzûr, Cemâleddîn Ebi'l-Fadl Muhammed b. Mükrim el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. thk. Âmir Ahmed Haydar. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- Kılıç, Ünal. "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums (İslâm Öncesi Mekke'nin Ticari İlişkileri Yönüyle)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 (2004), 75-91.
- Kilinçli, Sami. *Mekki Surelerde Mü'min Kimliğinin Oluşumu ve Gayrimüslimlerle İlişkileri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Merzûkî, Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan el-İsfahânî. *Kitâbü'l-ezmine ve'l-emkine*. thk. Halîl el-Mansûr. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Nesefî, Ebü'l-Bekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Bedîvî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kelâmi't-Tayyib, 1998.
- Öğüt, Salim. "Terviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/520-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemseddîn. Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, 2009.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. Cahiliye Arap İnançında Putların Yeri. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2014), 9-50.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî. *er-Ravzü'l-ünüf*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts..
- Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nuzûl*. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2010.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2001.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014.

- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed. *Esbâbü'n-nüzûl*. thk. Eymen Sâlih Şa'bân. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2003.
- Vatandaş, Celeddîn. *H. Muhammed'in Hayatı ve İslâm Daveti*. 2 Cilt. İstanbul: Pınar Yayınları, 2007.
- Yâ'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Vâhıd. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdü'l-Emîr Muhnâ. 2 Cilt. Beyrût, 2010.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabiyyü, 2004.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâikı't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2012.

